

УДК: 159.942.5: 34

orcid.org/0000-0002-7152-1298

dx.doi.org/10.5281/zenodo.60182

Л.М. Леженіна

Інститут підготовки юридичних кадрів
для Служби безпеки України;

Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого», м. Харків

ОСОБЛИВОСТІ СОВЛАДАЮЧОЇ ПОВЕДІНКИ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ НА РІЗНИХ ЕТАПАХ НАВЧАННЯ

У статті представлені результати емпіричного дослідження копінг-стратегій і захисних механізмів у майбутніх офіцерів СБУ першого і п'ятого років навчання. Визначене зростання від першого до п'ятого курсу показників копінг-стратегій розв'язання проблем, духовності, професійної допомоги, пошуку соціальної підтримки, але й копінг-стратегій несовладання, самозвинувачення, розрядки. Разом із тим спостерігається зниження вираженості стратегій приналежності, активного відпочинку, втечі-уникнення. До п'ятого курсу у курсантів стають більш напруженими захисні механізми витіснення, проєкції, заміщення, але зменшується напруженість механізму реактивного утворення. Результати дослідження можуть бути використані як підґрунтя корекційно-розвивальних заходів для курсантів.

Ключові слова: совідаюча поведінка, копінг-стратегії, захисні механізми, курсанти першого курсу, курсанти п'ятого курсу.

Л.Н. Леженіна

ОСОБЕННОСТИ СОВЛАДАЮЩЕГО ПОВЕДЕНИЯ БУДУЩИХ ОФИЦЕРОВ СЛУЖБЫ БЕЗОПАСНОСТИ УКРАИНЫ НА РАЗНЫХ ЭТАПАХ ОБУЧЕНИЯ

В статье представлены результаты эмпирического исследования копинг-стратегий и защитных механизмов у будущих офицеров СБУ первого и пятого лет обучения. Определено возрастание от первого до пятого курса показателей копинг-стратегий решения проблем, духовности, профессиональной помощи, поиска социальной поддержки, но и копинг-стратегий несовладания, самообвинения, разрядки. Вместе с тем наблюдается снижения выраженности стратегий принадлежности, активного отдыха, бегства-избегания. К пятому курсу у курсантов становятся более напряженными защитные механизмы вытеснения, проекции, замещения, но уменьшается напряженность механизма реактивного образования. Результаты исследования могут быть использованы как основа коррекционно-развивающих мероприятий для курсантов.

Ключевые слова: совладающее поведение, копинг-стратегии, защитные механизмы, курсанты первого курса, курсанты пятого курса.

L.M. Lezhenina

MEANS OF PREVENTION OF PROFESSIONAL DEFORMATION OF A PERSONALITY OF SECURITY SERVICE INVESTIGATORS OF UKRAINE

The given research paper presents a structure of the authorial program oriented to prevention of professional deformation of a personality of investigators of Security Service of Ukraine and its contents. In the capacity of the work aspects within prevention of professional deformation of a personality of investigators of Security Service of Ukraine the paper offers awareness-building, psycho-diagnostic and training activity. Moreover, it discovers the content of lecture, work in the frame of the psycho-diagnostic concept, major training components. The research results may be used as a basis of the corrective-developing events for cadets.

Keywords: coping strategies, defense mechanisms, cadets.

Постановка проблеми. Ефективність професійної діяльності офіцерів спецслужб передбачає не тільки наявність у них необхідних знань, умінь та навичок, але й розвинуту здатність справлятися з численними проблемами і труднощами, які виникають як у професійній діяльності, так і в особистому житті. У психологічній науці одним із конструктів, що забезпечують таку здатність, визнається совладаюча поведінка. У західній психології для позначення цієї проблемної області застосовується термін копінг, який часто використовують і сучасні вітчизняні автори.

Копінг вивчався багатьма зарубіжними і вітчизняними вченими (Л.І. Анциферова, Ф.Ю. Василюк, Н. Волянчук, Л.Г. Дика, Т.Л. Крюкова, М.А. Кузнецов, К. Муздибаєв, С.К. Нартова-Бочавер, В.О. Олефір, Д.Д. Отич, О.А. Резнікова, В.С. Ротенберг, Н.А. Сирота, Ф. Бланчард-Філдс, Р. Лазарус, К. Паркес, К. Стеббінс, Л. Сулскі, Д. Террі, С. Фолкман, Н. Хаан, С. Хобфолл та ін.). У роботах науковців було визначено, що при подоланні складних життєвих ситуацій людина використовує великий арсенал копінг-стратегій, які являють собою найважливіші форми адаптаційних процесів. Від індивідуальної переваги копінг-стратегії залежить психологічне благополуччя, як окремої людини, так і суспільства в цілому.

Складовою частиною системної відповіді на виникнення важких життєвих умов визнається у наукових джерелах і інтенсифікація психологічного захисту особистості. Захисна неусвідомлена активність особистості забезпечує «ресурсозберігаючу» поведінку в змінних умовах та при зростаючих вимогах середовища, коли при спробі перетворити травмуючу ситуацію всі ресурси й резерви виявляються вичерпаними, або ситуація

об'єктивно оцінюється особистістю як така, що не піддається змінам, а власні ресурси характеризуються як недостатні [1; 3; 5; 11].

Виходячи з зазначеного, підвищується важливість проведення досліджень, спрямованих на вивчення особливостей совладаючої поведінки у представників різних вікових та професійних груп, до яких належать і майбутні офіцери Служби безпеки України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За даними А.П. Шихової, особистісні особливості співробітників спеціалізованих підрозділів дізнання органів внутрішніх справ у стані професійного стресу представлені комбінацією депресивності, дратівливості, сором'язливості, емоційної лабільності, невротичності зі схильністю до спонтанної й реактивної агресії. Совладаюча поведінка співробітників у стані професійного стресу характеризується використанням неконструктивних копінгів асоціального, пасивного й маніпулятивного типу, а також активним використанням регресії як механізму психологічного захисту. За результатами проведених досліджень А.П. Шиховою виділяються особливості особистості співробітників органів внутрішніх справ, що сприяють підвищенню стресостійкості, до яких вона відносить високу соціальну активність, товариськість, рішучість, готовність вирішувати проблеми й брати на себе відповідальність за їхній результат, здатність до використання активних і просоціальних копінг-стратегій [12].

О.Ю. Молчановою вивчалися особливості копінгів у співробітників органів внутрішніх справ чоловічої й жіночої статі. Результати дослідження показали, що для співробітників органів внутрішніх справ домінуючим є копінг, орієнтований на вирішення проблем, а найменш вираженим – копінг, орієнтований на емоції. Для співробітників чоловічої статі більш характерною є орієнтація совладаючої поведінки на вирішення проблем, що характеризує їх як схильних до постановки мети й вироблення ефективного плану дій, спрямованих на досягнення даної мети. Для співробітників органів внутрішніх справ жіночої статі виявлені аналогічні особливості совладаючої поведінки, що О.Ю. Молчановою пояснюється спільною із чоловіками професійною діяльністю [6].

Особливості копінгів, що використовуються жінками й чоловіками, також вивчалися в дослідженні С.В. Козлова. Даним автором крім статі враховувався також рівень освіти. Було встановлено, що серед осіб, які мають вищу освіту, жінки більш схильні до копіngu, орієнтованого на вирішення проблем і до емоційно-орієнтованого копіngu. У групі осіб, що мають середню освіту, до копіngu, орієнтованого на емоції виявилися більш схильні жінки. Виявилось, що чоловікам і жінкам, що мають вищу освіту, менш властивим є використання стратегії запобігання, у порівнянні з тими, у кого освіта середня. За результатами проведеного досліджен-

ня автор дійшов висновку, що вища освіта більшою мірою сприяє розвитку особистісно-середовищних копінг-ресурсів і формуванню навичок активного вирішення проблем, ніж середня освіта [4].

В.О. Рогачовим і І.М. Конопльовою зазначається, що саморегуляція поведінки співробітників правоохоронних органів є одним із найважливіших чинників забезпечення надійності, ефективності й успіху професійної діяльності, а стильові особливості усвідомленої саморегуляції виступають значимими факторами вибору копінг-стратегій у подоланні стресових ситуацій у діяльності співробітників правоохоронних органів [9].

У роботі Г.І. Меднікової визначені особливості взаємозв'язку і взаємовпливу довільної саморегуляції й захисних механізмів студентів [13], а в дослідженні Н.С. Моргунової – особливості копінг-стратегій студентів з різним рівнем стильової саморегуляції [7]. Але практично недослідженими залишаються особливості взаємозв'язку довільної саморегуляції, захисних механізмів і копінг-стратегій у курсантів, а тим більш майбутніх офіцерів СБУ, при тому, що, наприклад, Н.С. Афанасьєвою і Л.В. Ричковою визначені відмінності у використанні копінг-стратегій курсантами і студентами, а саме: у курсантів переважають контроль емоцій, пошук допомоги, наполегливість, фантазія і накопичення сили, а у студентів – відхід, обережність, заперечення, розрядка і позитивне мислення. Визначено, що у курсантів переважають копінг-стратегії, орієнтовані на активну дію, а у студентів – на аналіз ситуації й зниження значущості негативної ситуації [2].

Мета даної статті полягає у визначенні особливостей совладаючої поведінки майбутніх офіцерів Служби безпеки України на різних етапах професійної підготовки у вищому навчальному закладі.

Досягнення даної мети передбачало вивчення копінг-стратегій і захисних механізмів у курсантів першого та п'ятого курсів з подальшим порівнянням результатів.

У дослідженні брали участь 50 курсантів Інституту підготовки юридичних кадрів для Служби безпеки України Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого», з яких 25 першокурсників і 25 п'ятикурсників.

Вибір саме цих категорій курсантів був обумовлений низкою міркувань. Курсанти є представниками тієї вікової категорії, яка відповідає юнацькому віку. У межах даного вікового періоду реалізуються претензії особистості, будуються та здійснюються плани професійного зростання. Однією з рушійних сил особистісного розвитку в цей період стає протиріччя між подальшим розвитком механізму ідентифікації та загостреною потребою у відокремленні. В юнацькому віці продовжується розв'язання екзистенційних проблем, пов'язаних із прагненням до свободи, із оцінкою

свого життєвого вибору, з усвідомленням відповідальності перед самим собою та оточуючими. Закономірності онтогенетичного розвитку курсантів опосередковані протиріччями психологічного, дидактичного та соціального порядку, що виникають у зв'язку зі вступом до вищого навчального закладу [10].

З точки зору адаптації до навчання у вищому навчальному закладі критичним вважається перший курс навчання [8]. Навчання у виші є принципово новим етапом порівняно з попереднім життям школяра. Під впливом вимог, які пред'являє курсантам вищий навчальний заклад, перебудовується вироблений у середній школі «динамічний стереотип», відбувається перебудова психофізіологічних функцій і психічних процесів. Ускладнюються міжособистісні стосунки, виникають проблеми у зв'язку з відірваністю від сім'ї, проживанням у гуртожитку тощо. Усе це приводить до подовженого стану емоційної напруги, що характеризується явищами загальної дезінтеграції.

В основі утруднень на молодших курсах навчання лежать такі фактори, як недостатня фактична підготовленість за програмою середньої школи; слабке вираження навичок навчальної роботи (словесно-логічного, раціонального мислення, концентрації та розподілу уваги, вольової регуляції); невисокий рівень культури, моральної та трудової вихованості, обмежений життєвий досвід і соціальна незрілість; недостатнє вираження установки на набуття професії поряд зі слабким виявом ціннісного ставлення до знань тощо [8].

До старших курсів курсанти не перестають стикатися зі складними, проблемними, кризовими ситуаціями. До стресових факторів, що діють протягом всього періоду навчання у ВНЗ, відносяться напруженість і нерівномірність навчального навантаження при частій зміні видів діяльності. Найбільш яскраво це виявляється в ситуації іспитів. Екзаменаційна сесія є найбільш відповідальним і, по суті, заключним етапом навчальної діяльності у ВНЗ. Від результатів іспитів залежить не лише просування курсанта на наступний, більш високий ступінь навчання, але і його авторитет у середовищі однокурсників, участь у житті колективу. Усе це сприяє збільшенню емоційного напруження. Окрім сильного інтелектуального напруження з іспитами пов'язаний вияв негативних емоцій: страху, неспокою, тривоги, причиною яких є невизначеність результату екзаменаційної ситуації, оцінка її в суб'єктивному особистому плані як небезпечної, критичної. У дні складання іспитів погіршується пам'ять, уповільнюється час реакції, відбуваються порушення показників серцево-судинної (рівня кров'яного тиску, частоти серцевих скорочень), дихальної (частоти дихання), нейроендокринної (вмісту адреналіну, норадреналіну) систем, порушується обмін речовин [8].

У ході дослідження було використано опитувальники «Юнацька копінг-шкала» Е. Фрайденберг і Р. Льюїса в адаптації Т.Л. Крюкової, «Індикатор стратегій подолання стресу» Д. Амірхана в адаптації Н.А. Сироти і В.М. Ялтонського, «Способи совладаючої поведінки» (Р. Лазарус, С. Фолкман) в адаптації Т.Л. Крюкової, О.В. Куфтяк, М.С. Замишляєвої, «Індекс життєвого стилю» Р. Плутчика, Г. Келлермана, Х.Р. Конте в адаптації Л.П. Гребеннікова.

Аналіз результатів, отриманих за допомогою опитувальника «Юнацька копінг-шкала», дозволив визначити, що у курсантів від першого до п'ятого курсу збільшуються показники копінг-стратегій, що представляють всі стилі долаючої поведінки: непродуктивний, соціальний, продуктивний. Слід зазначити, що соціальний стиль вважається проміжним між непродуктивним і продуктивним стилями, але визнається ближчим до продуктивного.

У межах продуктивного стилю збільшуються показники таких копінг-стратегій, як розв'язання проблеми ($t=3,26$; $p<0,001$), духовність ($t=2,96$; $p<0,01$); у межах соціального стилю – збільшення показників копінг-стратегії професійної допомоги ($t=2,73$; $p<0,01$); у межах непродуктивного стилю – збільшення показників копінг-стратегій несовладання ($t=2,15$; $p<0,05$), самозвинувачення ($t=5,28$; $p<0,001$), розрядка ($t=3,47$; $p<0,001$).

Разом із тим спостерігається зниження вираженості стратегії соціального стилю «приналежність» ($t=2,25$; $p<0,05$) і стратегії непродуктивного стилю «активний відпочинок» ($t=2,61$; $p<0,01$).

Таким чином, курсанти п'ятого курсу у порівнянні з першокурсниками більш схильні до застосування копінг-стратегій, які полягають у фокусуванні на вирішенні проблеми, систематичному її обдумуванні з урахуванням інших точок зору, пошуках духовної опори, наприклад, молитви про допомогу, читанні святого писання. У складних життєвих ситуаціях курсанти-п'ятикурсники більш схильні звертатися по допомогу до професіонала, обговорювати з ним свої проблеми. Але, поряд із цим, п'ятикурсники більш схильні, порівняно з першокурсниками, відмовлятися від будь-яких дій по вирішенню проблеми; винуватити себе за те, що проблема виникла; покращувати самопочуття за рахунок «випускання пари», виміщувати свої невдачі на інших, плакати, кричати, вживати алкоголь, наркотики, палити.

Крім того по групі курсантів п'ятого курсу спостерігаються менш виражені, порівняно з першокурсниками, цікавість до того, що думають про тих інші, схильність виконувати певні дії, спрямовані на отримання позитивних оцінок оточуючих, а також бажання займатися фізкультурою

та спортом з метою відволіктися від переживання складної життєвої ситуації.

За результатами, отриманими при використанні опитувальника «Індикатор стратегій подолання стресу», визначено, що копінг-стратегію розв'язання проблем переважно використовують 40% курсантів першого курсу і 36% курсантів п'ятого курсу, стратегію пошуку соціальної підтримки – 32% першокурсників і 36% п'ятикурсників, стратегію уникнення проблем – по 28% курсантів першого і п'ятого курсів.

Тобто, від першого до п'ятого курсу зменшується кількість курсантів, які намагаються використовувати усі наявні особистісні ресурси для пошуку можливих способів ефективного вирішення проблеми, але збільшується кількість курсантів, що для ефективного вирішення проблеми звертаються по допомогу й підтримку до оточуючих: родини, друзів, значимих інших. Практично однакова кількість курсантів першого і п'ятого курсу намагаються уникнути контакту з оточуючою дійсністю, піти від вирішення проблем.

За даними опитувальника «Способи совладаючої поведінки», призначеного для визначення копінг-механізмів, способів подолання труднощів у різних сферах психічної діяльності, суттєві відмінності визначені лише за копінг-стратегією втечі-уникнення. Виявилось, що дана стратегія більш виражена у курсантів-першокурсників ($t=2,76$; $p<0,01$), тобто молодші курсанти більшою мірою схильні до подолання негативних переживань у зв'язку з труднощами шляхом заперечення проблеми, фантазування, невиправданих очікувань, відволікання тощо. Незважаючи на те, що дана стратегія більшістю дослідників розглядається як неадаптивна, вона може бути корисною в певних ситуаціях, особливо в короткостроковій перспективі і при гострих стресових ситуаціях, оскільки надає можливість швидкого зниження емоційної напруги в ситуації стресу.

Як відомо, інтенсифікація психологічного захисту є складовою частиною системної відповіді на виникнення важких життєвих умов. Захисна неусвідомлена активність особистості забезпечує «ресурсозберігаючу» поведінку в змінних умовах та при зростаючих вимогах середовища, коли при спробі перетворити травмуючу ситуацію всі ресурси й резерви виявляються вичерпаними, або ситуація об'єктивно оцінюється особистістю як така, що не піддається змінам, а власні ресурси характеризуються як недостатні [3].

Аналіз вираженості механізмів психологічного захисту по групах курсантів першого і п'ятого курсів показав суттєве збільшення вираженості до п'ятого курсу таких захисних механізмів, як витіснення ($t=2,68$; $p<0,01$), проекція ($t=2,74$; $p<0,01$), заміщення ($t=2,34$; $p<0,05$), але зменшення вираженості захисного механізму реактивного утворення ($t=2,51$;

$p < 0,05$).

Таким чином, курсанти-п'ятикурсники, порівняно із молодшими курсантами, більшою мірою схильні уникати ситуацій, які можуть стати проблемними і викликати страх, більш обережні у відстоюванні власної позиції і з більшою легкістю підпорядковуються іншій людині, у складних ситуаціях можуть зберігати спокій, бути занадто незворушними. Курсанти п'ятого курсу більш схильні до підсвідомого приписування власних якостей, почуттів і бажань іншим людям, до розрядки придушених емоцій шляхом їхнього спрямування на об'єкти, які являють меншу загрозу або є більш доступними, ніж ті, які викликали дані негативні емоції. Разом із тим, курсанти-першокурсники більшою мірою схильні до запобігання неприємним або небажаним думкам, почуттям, вчинків шляхом перебільшеного розвитку, демонстрації їх протилежностей, що суб'єктивно так розуміються.

Висновки. За результатами проведеного дослідження визначені особливості динаміки копінг-стратегій і захисних механізмів у курсантів від першого до п'ятого курсу навчання. Виявилось, що п'ятикурсники більш схильні до фокусування при виникненні певної проблеми на її вирішенні, до пошуків духовної опори, до звернення по допомогу до професіоналів та власного соціального оточення. Разом із тим, до п'ятого курсу зменшується кількість курсантів, які в складній життєвій ситуації намагаються використовувати всі наявні особистісні ресурси для пошуку можливих способів ефективного вирішення проблеми, але збільшується кількість курсантів схильних у складних ситуаціях до самозвинувачення, до відволікання від переживання складної життєвої ситуації, до розрядки емоційного напруження. До п'ятого курсу також зростає інтенсивність таких захисних механізмів, як витіснення, проекція, заміщення, що може негативно позначатися на подальшому виконанні майбутніми фахівцями їхніх професійних обов'язків. Виходячи з отриманих результатів, перспективи подальших досліджень вбачаємо в розробці психологічних заходів щодо розвитку у курсантів продуктивних копінг-стратегій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Анцыферова Л.И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысление, преобразование ситуаций и психологическая защита / Л.И. Анцыферова // Психологический журнал. — 1994. — Т. 15, №1. — С. 3-18.

2. Афанасьєва Н. Є. Особливості копінгових стратегій адаптації курсантів і студентів УЦЗУ / Н. Є. Афанасьєва, Л. В. Ричкова // Проблеми екстремальної та кризової психології. — 2009. — Вип.6. — С. 3-12.

3. Богомолов А.М. Структурно-динамическая модель системы психологической защиты личности / А.М. Богомолов, А.Г. Портнова // Успехи современного естествознания. — 2005. — № 3. — С. 27-29.

4. Козлов С.В. Специфика использования копинг-стратегий в зависимости от уровня образования и пола / Козлов С.В. // Вісник Харківського національного університету. Серія «Психологія». — 2011. — №937. — С. 134-137.

5. Кузнецов М.А. Екзаменаційний стрес і особливості совладання з ним у студентів / М.А. Кузнецов // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Психологія. Випуск 17. — Х.: ХНПУ, 2006, С. 64-79.

6. Молчанова Е.Ю. Личностная обусловленность выбора стратегий совладающего поведения сотрудников ОВД / Е.Ю. Молчанова // Теория и практика общественного развития. — 2013. — № 1. — С. 100-102.

7. Моргунова Н.С. Копінг-стратегії студентів з різним рівнем стильової саморегуляції / Н. С. Моргунова // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія: Психологія. — 2012. — Вип. 49., № 1009. — С. 179-182.

8. Резнікова О.А. Адаптаційна трансформація психологічного захисту особистості: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психології» / О.А. Резнікова. — Х., 2009. — 20 с.

9. Рогачев В.А. Взаимосвязь копинг-стратегий сотрудников правоохранительных органов со стилевыми особенностями саморегуляции / В.А. Рогачев, И.Н. Коноплева // Психология и право. — 2015. — № 1. — С. 129-146.

10. Фоминова А.Н. Проблема активизации ресурсов личности человека в трудных возрастно-психологических жизненных ситуациях / А.Н. Фоминова // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. Серия: Социальные науки. — 2006. — №1. — С. 95-105.

11. Хомуленко Т.Б. Мотиваційні, інтелектуальні та емоційні компоненти психології ризику: віковий аспект / Т.Б. Хомуленко, Л.М. Абсаямова. — Х.: ХНПУ, 2011. — 157 с.

12. Шихова А.П. Профессиональный стресс в деятельности сотрудников специализированных подразделений дознания органов внутренних дел: дис. ... кандидат психол. наук: 19.00.06 / Шихова Анна Павловна. — Санкт-Петербург, 2009. — 177 с.

13. Mednikova A.I. Defense mechanisms and personal self-regulation of the students wish deferent self-attitude traits / A.I. Mednikova // Austrian Journal of Humanities and Social Sciences. Scientific journal. — 2014. — №1 (January-February). Vol.1. — P. 290-296.

Надійшла до редколегії 11.03.2016